

SPLITTING I DEMOKRATISKE SAMFUND

Carsten René Jørgensen

Det velfungerende demokratiske samfund bygger på sine borgeres evne til mellemmenneskelig dialog og forståelse og en særlig 'demokratisk' eller moden mental indstilling. Med udgangspunkt i primært gruppeanalysen og objektrelations-teorien skitseres, hvordan demokratiske samfund, der udsættes for massivt ydre pres eller indre omvæltninger, kan regrediere og blive præget af uforsonlige indre konflikter og konflikter med omverden. Den dominerende mentale indstilling til verden falder tilbage til et mindre avanceret niveau og bliver præget af bl.a. den primitive forsvarsmekanisme splitting, hvilket undergraver mulighederne for dialog, nuanceret gensidig forståelse og moden håndtering af konflikter. I en sådan situation stilles særlige krav til de demokratiske samfunds ledere, som langt fra alle kan honorere.

1. Indledning

»Demokratie beruht auf der Willensbildung eines jedem Einzelnen, wie sie sich in der Institutionen des repräsentativen Wahl zusammenfasst. Soll dabei nicht Unvernunft resultieren, so sind die Fähigkeit und der Mut jedes Einzelnen, sich seines Verstandes zu bedienen, vorausgesetzt« (Adorno 1969:133)

De moderne demokratiske samfund er karakteriseret ved, at de i princippet ledes (fra græsk; 'kratos') af folket ('demos'). I den daglige praksis ledes det demokratiske samfund naturligvis af de af folket valgte repræsentanter. Udgangspunktet for det repræsentative parlamentariske demokrati er, at frie og kompetente enkeltindivider (borgere), der respekterer og anerkender hinanden som ligeværdige aktører, slår sig sammen og går i dialog med hinanden om opbygningen af sociale fællesskaber. Selvom de enkelte aktører i den demokratiske offentlighed og debat – helt legitimt – forsøger at skabe tilslutning til og få realiseret egne synspunkter og projekter, er de forpligtet på efter bedste evne at sætte sig ind i hinandens synspunkter og perspektiv på verden, ligesom de må være parate til at indgå kompromiser og samar-

---

Carsten René Jørgensen, er ph.d. og lektor i klinisk psykologi ved Psykologisk Institut, Aarhus Universitet. Er desuden uddannet gruppeanalytisk psykoterapeut og tilknyttet Klinik for Personlighedsforstyrrelser, Psykiatrisk Hospital i Aarhus, Risskov.

bejde med andre om at finde pragmatiske løsninger på fælles problemer. Demokratiet forudsætter et vist mål af social integration af samfundets borgere, beskyttelse af mindretal, og at det store flertal slutter op omkring en række fælles grundlæggende værdier, i Danmark eksemplificeret ved bl.a. grundloven. Den demokratiske proces tager afsæt i en fælles konsensus omkring den sociale anerkendelse af alle borgeres personlige integritet og værdi for fællesskabet. Det velfungerende demokratiske samfund udvikles løbende i lyset af nye erfaringer, ligesom det modtager og integrerer nye borgere. Endelig vil det normalt kunne rumme og håndtere indre spændinger og konflikter – og beskytte sig imod ydre fjender – uden at gribe til unødigt voldsanvendelse.

Demokratiet er således langt mere end en parlamentarisk styreform, der bygger på en anerkendelse af enkeltindividets rettigheder. Det er en livsform og en mental tilstand (Dewey 1916:104), som stiller en række krav til den enkelte borger, udstikker nogle rammer og danner grundlag for civiliseret samkvem imellem mennesker (præget af passende mål af selvbeherskelse og ageren under hensyntagen til andre), herunder hvordan man håndterer mellemmenneskelige og mellemstatslige konflikter via respektfuld dialog (i retssystemet, det internationale diplomati, mellemstatslige organer osv.). Uenigheder, forskelligheder og konflikter tolereres og søges løst via løbende dialog, modsat i totalitære stater, hvor konflikter undertrykkes eller 'løses' via utilsløret magtanvendelse eller ved magthaveres autoritære definition af, hvad der er 'virkeligheden'. Den demokratiske håndtering af uenigheder forudsætter en offentlighed, hvor der kan foregå en fri meningsudveksling og fælles udforskning af temaer af vital betydning for individ og samfund. Af forskellige grunde – herunder psykologiske – er ikke alle mennesker og samfund i stand til at honorere disse krav, og når enkeltindivider eller hele samfund kommer under pres, kan evnen til moden dialog og civiliseret håndtering af indre og ydre konflikter blive væsentligt reduceret eller endog bryde sammen i en kortere eller længere periode. Man kan da tale om, at samfundet er i en akut eller mere kronisk 'krise', hvor opståede konflikter kan eskalere, stivne i fastlåste positioner og give anledning til destruktive processer både hos det enkelte menneske og i samfundet som helhed. Det, der i sådanne situationer umiddelbart fremstår som en hård, men trods alt rationel politisk kamp imellem forskellige synspunkter og forestillinger om 'det gode samfund', og hvad der kræves for at beskytte samfundet imod indre og ydre fjender, præget af velovervejede politiske strategier, kan således være determineret af primitive psykologiske processer hos de enkelte politiske aktører og i samfundet som helhed, der er hinsides menneskelig rationalitet, har destruktive konsekvenser og kan geråde ud af kontrol.

En af styrkerne ved psykoanalysen er, at den kan bidrage til at belyse nogle af de subjektive og ofte mere eller mindre ubevidste betingelser for irrationelle mellemmenneskelige processer og irrationel og (selv)destruktiv adfærd hos det enkelte individ og i grupper. I det følgende skitseres, med

udgangspunkt i væsentligst objektrelationsteorien og gruppeanalysen, hvorledes primitive psykologiske processer kan få afgørende indflydelse på, hvordan fremtrædende politiske aktører og betydelige dele af befolkningen i ellers velfungerende demokratiske samfund opfatter påtrængende samfundsmæssige problemer og kan undergrave det demokratiske samfunds evne til civiliseret håndtering af konflikter. Politikere, meningsdannere og andre magtfulde aktører, der på det bevidste plan er engageret i at forfølge klart formulerede mål via ekspliciterede strategier, kan således – uden at de selv er bevidst om det – blive involveret i udageringer af skjulte dagsordener og primitive psykologiske processer hos sig selv og i samfundet.

Fukuayma (1992:xxi) har argumenteret for, at de borgerlig-liberale demokratier konkretiserer det højest mulige samfundsmæssige udviklingsstadium; at historien skulle være 'afsluttet', og at de moderne demokratier skulle have udviklet 'det sidste menneske'. Man må imidlertid forvente, at de moderne liberale demokratier kan komme under så stort pres fra bl.a. globaliseringen, religiøs fundamentalisme, terrorisme – og den utryghed, som dette kan give anledning til – at de kan regrediere, blive præget af primitive psykologiske processer, herunder angst og primitive strategier til håndtering af angst. Dette vil kunne give anledning til, at de demokratiske samfund ganske langsomt giver køb på fundamentale demokratiske principper (retssikkerhed, privatlivets ukrænkelighed osv.).

Naturligvis skal man være varsom med at benytte individualpsykologiske teorier og teorier udviklet til forståelse af mindre og velafgrænsede grupper, til at indfange, hvad der udspiller sig i større samfund. På den ene side kan sociologer og politologer være tilbøjelige til at overse eller forenkles individualpsykologiske faktorerens betydning for udviklinger i samfundet og for politiske processer. På den anden side skal man som psykolog være bevidst om, at der er grænser for, i hvor høj grad psykologiske teorier kan anvendes til at forstå samfundsmæssige processer. Selvom psykologiske teorier således langt fra kan stå alene, kan de imidlertid benyttes som afsæt for en forståelse af betydningsfulde processer i de demokratiske samfund.

2. Psykologiske forudsætninger for moden dialog

Man kan opregne en lang række psykologiske (kognitive, følelsesmæssige, psykodynamiske) forudsætninger for det enkelte menneskes evne til at indgå i en demokratisk dialog med andre. Her skal blot fokuseres på enkelte centrale elementer. For at kunne indgå i en ligeværdig dialog må man være i stand til at rumme og forstå andres opfattelse af verden – også i de tilfælde, hvor deres perspektiv på virkeligheden er ganske forskelligt fra ens eget. Man må kunne jonglere med flere forskellige perspektiver på virkeligheden og i den konkrete situation relativt fordomsfrit forsøge at sætte sig ind i 'den andens' verdensbillede, uden at man føler sig så truet af den anden og den-

nes anderledes forståelse af verden, at man griber til grove forenklinger af den andens opfattelser og indleder primitive angreb på disse. For at kunne indgå kompromisser og nå til en fælles forståelse af fælles problemer må man være parat til at revidere sin opfattelse af sig selv, andre og verden generelt i lyset af nye erfaringer, herunder mødet og dialog med andre. Man må kunne lytte til, hvad andre siger og – i en vis udstrækning – forstå bevæggrundene for andres opfattelser og adfærd, ligesom man må have en rimeligt dækkende og realitetstilpasset forståelse af sig selv, andre mennesker, og hvad der sker imellem mennesker. Ens forestillinger om sig selv og andre må være relativt nuancerede og åbne for løbende revision, ligesom man må kunne rumme tvivl om, hvorvidt ens egen forståelse af verden og konkrete situationer altid er den 'eneste' eller mest rigtige og dækkende. Hertil kræves, at man formår at træde lidt på afstand af sig selv, sine egne opfattelser, sit eget perspektiv og sin egen adfærd og kan gøre sig nogle realitetstilpassede tanker om, hvorfor man opfatter og reagerer på verden, som man gør. Her er det helt afgørende, hvordan man forholder sig til sine egne tanker og forestillinger; opfattes de som 'sandheden' om virkeligheden eller som udtryk for et blandt flere mulige perspektiver på verden, der kan rumme visse mangler og derfor løbende må revideres i lyset af de erfaringer, man høster i dialog med andre.

Denne 'demokratiske mentalitet' bygger bl.a. på en evne til at mentalisere (Fonagy et al. 2002), veludviklet realitetstestning, anvendelse af modne forsvarsstrategier, og at det enkelte individ – den enkelte borger – har udviklet en stabil og velkonsolideret personlig identitet (Jørgensen, in press), som betyder, at man ikke har behov for at tilslutte sig fundamentalistiske (politiske, religiøse, osv.) sociale bevægelser, kaste sig ud i en ureflekteret og overdreven identifikation med simple sociale identitetskategorier ('danser', 'tysker' osv.) eller definere sig selv alene i kraft af, hvordan man er afgørende forskellig fra en bestemt gruppe eller kategori af mennesker ('kristen' i modsætning til 'muslim', 'indvandrer' i modsætning til 'danser' osv.) i et forsøg på at stabilisere en grundlæggende skrøbelig personlig identitet. Desuden kan den demokratiske mentalitet relateres til (gennemarbejdningen af) den psykologiske konstellation, objektrelationsteoretikeren Melanie Klein (1935) har beskrevet under betegnelsen den depressive position, hvor oplevelsen af selv og andre bliver præget af større integration og mere nuancerede forestillinger om verden.

3. Primitive og modne psykologiske positioner

Klein (1935, 1946) skelner imellem to psykologiske konstellationer for oplevelse og organisering af verden; den paranoid-skizoide og den depressive position (Jørgensen 2006:209ff). Begrebet position henviser til et niveau af organisering af jeg'et, indre objektrelationer, angst og karakteristiske for-

svarmekanismer, der lægger grunden for bestemte mentale tilstande. I den paranoid-skizoide position, der ifølge Klein er dominerende i den tidligste fase af menneskets liv, er oplevelsen af verden domineret af angst for selvets udslettelse og trusler imod gode objekter. Oplevelsen af selvet, andre mennesker og verden generelt er fragmenteret, kaotisk og præget af en paranoid angst for, at onde og forfølgende objekter skal angribe selvet og gode ydre objekter. I et forsøg på at forsvare sig selv og de gode objekter (der er nødvendige for at beskytte selvet og tilfredsstille dets behov) imod oplevede farer trækkes skarpe og unuancerede grænser imellem gode og onde objekter og imellem 'mig' (selvet) og 'ikke-mig' ('de andre'). Oplevelsen af de gode objekter præges af urealistiske idealiseringer. Tilsvarende er oplevelsen af de onde og forfølgende objekter determineret af egne projicerede aggressioner, eget had – det er 'de andre', der er aggressive og hadefulde, imens selvet er forfulgt og 'offer' for dette had – og defensive devalueringer af 'de andre'. Ifølge Klein er hadet og de overvældende aggressioner, der dominerer den psykologiske funktion i den paranoid-skizoide position, både konstitutionelt betinget og produkt af frustration i bred forstand; manglende behovstilfredsstillelse, traumatiske oplevelser, angst og oplevede trusler imod selvet giver anledning til had og aggression imod truende og frustrerende objekter. Som det senere vil blive uddybet, er den psykologiske funktion i den paranoid-skizoide position domineret af den primitive forsvarsmekanisme splitting, hvor selvet forsøger at beskytte sig imod oplevede farer ved at opdele verden i gode og onde elementer; det truende (selvet og de forfulgte gode objekter) og det truende (de onde forfølgende objekter) holdes skarpt adskilt fra hinanden.

I den depressive position er oplevelsen af verden langt mere integreret, nuanceret og i overensstemmelse med virkeligheden. Hvor positive og negative oplevelser, som følge af grundlæggende angst og usikkerhed, holdes skarpt adskilt i den paranoid-skizoide position, er det i den depressive position muligt at opleve sådanne modstridende (gode og onde) kvaliteter som forskellige sider af det samme objekt. Det bliver muligt at opleve og rumme ambivalens – at rumme modsatrettede følelser for samme objekt – hvilket er forudsætning for en nuanceret og afbalanceret oplevelse af verden. Den paranoide angst for, at onde forfølgende objekter skal udslette selvet, afløses af en depressiv angst for, at selvets egen destruktivitet skal skade eller udslette omverdenens objekter. Desuden opstår skyldfølelser over, at selvet kan have krænket eller skadet andre, hvilket selvet forsøger at rode bod på ved forskellige former for 'reparationer' af forholdet til omverdens objekter. Den depressive position er ledsaget af en gryende opmærksomhed omkring, hvordan egen adfærd påvirker – og opleves af – andre, og at man må lægge visse bånd på sig selv både for ikke at skade andre og for at kunne have relationer til andre. Ifølge Klein er den paranoid-skizoide og den depressive position en del af menneskets psykologiske udvikling. I den normale udviklingsproces vil de to positioner blive 'overvundet' i den forstand, at oplevel-

sen af verden gradvist ophører med at være domineret af primitiv angst og hertilhørende ubevidste strategier til håndtering af angst. I forbindelse med traumatiske oplevelser og langvarig belastning kan den psykologiske funktion imidlertid regrediere og atter blive domineret af primitive psykologiske processer, herunder især desperate forsøg på at afværge overvældende angst relateret til den paranoid-skizoide position. Selvom Kleins teori er udviklet med henblik på at forstå primitive psykologiske processer hos enkeltindividet, kan hendes beskrivelser af de to positioner også anvendes i kortlægningen af primitive psykologiske processer i grupper og hele samfund.

4. Evnen til at mentalisere

Civiliseret omgang og moden dialog med andre forudsætter en vis evne til at forstå sig selv og andre mennesker; at man er i stand til at gøre sig realitetstilpassede tanker om, hvad der er den psykologiske baggrund for egne og andres handlinger. Desuden fordres en vis distance og evne til at tænke meningsfulde tanker om sine egne tanker – en evne til metakognition, refleksion over egne forestillinger og tankers gyldighed, refleksion over, hvad der kan være baggrunden for egne forestillinger og reaktioner, og evne til at revidere sine forestillinger i lyset af nye erfaringer. Som bl.a. Fonagy et al. (2002) har redegjort for, er denne evne til at forstå, hvordan egen og andres adfærd og oplevelse af virkeligheden hænger sammen med psykologiske processer og indre mentale tilstande, ikke medfødt. Den udvikles i samspil med andre. I forbindelse med massive belastninger, hvor oplevelsen af verden bliver præget af en overvældende angst, kan evnen til at træde på afstand af – og gøre sig meningsfulde tanker om (baggrunden for) – egne og andres tanker regrediere og bryde helt eller delvist sammen.

Mennesker, der fungerer på det mest primitive mentale niveau, niveauet for psykisk ækvivalens (Fonagy et al. 2002:258ff, Jørgensen 2006:316ff), kan ikke skelne imellem den indre og ydre virkelighed. Egen indre virkelighed, egne forestillinger og egne fantasier bestemmer, hvordan man oplever sig selv og andre. Man er ikke bevidst om, hvordan indre mentale tilstande og mere eller mindre ubevidste psykologiske processer kan influere på egen (og andres) oplevelse og fortolkning af verden. Følelser, fantasier og impulser projiceres ud i omverdenens objekter, hvilket kan give anledning til idiosynkratiske og forvrængede oplevelser og fortolkninger af virkeligheden. I de tilfælde, hvor egne primitive mentale tilstande og dele af selvet projiceres ud i omverdenens objekter og opleves som 'virkelige', kan dette være afsæt for skræmmende og angstprovokerende oplevelser. Angsten for, at forfølgende objekter skal angribe og udlette selvet, bliver 'virkelige' i den forstand, at man er overbevist om, at disse (projektive) forestillinger er korrekte. Der er tale om en form for konkret tænkning, hvor egne fantasier og forestillinger ikke opleves som netop fantasier og forestillinger om en

uafhængigt eksisterende virkelighed, men som 'virkeligheden' eller præcise afbildninger af denne. Man er overbevist om egne forestillingers uomtvistelige 'sandhed' (forestillinger behandles som 'viden', der ikke kan problematiseres), og at ens eget perspektiv på virkeligheden er det eneste gyldige, imens andre perspektiver på verden i bedste fald affejes som uinteressante og i andre tilfælde opfattes som forkerte eller ligefrem 'farlige' og en trussel imod selvets eksistens eller livsform og derfor må angribes for at beskytte selvet. Mennesker, der vedvarende fungerer på dette niveau, evner ikke at gå i dialog med andre – især ikke med personer, som har et væsensforskelligt perspektiv på virkeligheden – og de har meget vanskeligt ved at gøre egentligt nye erfaringer, der ville kunne medvirke til at korrigere og nuancere deres unuancerede og kategoriske opfattelse af virkeligheden, fordi alle oplevelser fortolkes med afsæt i samme rigide udlægning af virkeligheden.

Denne relativt primitive grundstruktur for udlægning af virkeligheden er ofte ledsaget af en teleologisk forståelse af, hvad der er drivkraften bag menneskers adfærd. Alle menneskers handlinger opfattes som målrationelle, samtidig med at man ensidigt fokuserer på adfærdens faktiske og helt konkrete konsekvenser: Hvis en andens handlinger opleves som provokerende, udlægges dette som et uomtvisteligt udtryk for, at den anden har haft til hensigt at provokere. Man har intet blik for, hvordan menneskers handlinger kan være determineret af komplekse indre processer. Udlægningen af andres adfærd er egocentrisk i den forstand, at man forestiller sig, at alle andre fungerer og har de samme ønsker og hensigter som en selv: Hvis jeg er bange for, at muslimer vil overtage magten i mit land og ændre de grundlæggende vilkår for mit liv – og jeg bliver provokeret af deres 'mærkelige' påklædning, når jeg møder dem på gaden – så er jeg overbevist om, at de rent faktisk har planer om en magtovertagelse, og at de klæder sig, som de gør, for at provokere mig og påtvinge mig deres livsform. Mennesker og grupper, der fungerer på niveauet for psykisk ækvivalens, kan ikke træde på afstand af deres egen umiddelbare oplevelse af virkeligheden og gøre sig meningsfulde tanker om, hvad der kunne være den psykologiske baggrund for, at de bliver bange for 'de andres' hensigter og provokeres af deres fysiske fremtræden.

Den psykologiske funktion på det næste udviklingstrin, niveauet for 'pretend mode' eller 'lade som om'-modus (Fonagy et al. 2002:261ff) er centret omkring en skarp adskillelse af indre og ydre virkelighed. Her opererer man med flere sideordnede virkeligheder, som man imidlertid ikke formår at forbinde med hinanden. Der er tale om flere dissocierede virkeligheder, hvor personen ikke kan forstå, hvorledes forhold i den indre virkelighed kan påvirke den ydre virkelighed og vice versa. Mennesker, som fungerer på dette funktionsniveau, har på den ene side en vis erkendelse af, at den indre virkelighed og deres egne forestillinger om verden ikke nødvendigvis er sammenfaldende med den ydre virkelighed, ligesom de kan operere med flere forskellige udlægnings af virkeligheden. På den anden side har de

ingen dybere forståelse af samspillet imellem indre og ydre virkelighed; hvordan deres egne og andres forestillinger og mentale tilstande (fantasier, angst, uopfyldte behov osv.) påvirker oplevelsen af virkeligheden, og hvorledes forestillinger om virkeligheden farves af konkrete erfaringer i samspillet med omverden (Bateman & Fonagy 2004:69). Desuden er den beskrevne lade som om-modus for oplevelse af virkeligheden ofte forbundet med en påfaldende mangel på selverkendelse, hvilket hænger sammen med, at man ikke kan trække forbindelser imellem sit selvbillede (indre/personlig virkelighed), og hvordan man rent faktisk agerer og fremtræder for andre i den ydre virkelighed. Andres tilbagemeldinger om selvet har ingen eller ringe indflydelse på personens etablerede selvbillede.

Moden mentalisering viser sig ved en evne til at se egen og andres adfærd i sammenhæng med indre mentale tilstande (intentioner, følelser, ønsker, forestillinger, et bestemt perspektiv på virkeligheden osv.). Selvet og andre opleves og behandles som menneskelige subjekter – ikke som åndløse objekter – hvis reaktioner og handlinger er meningsfuldt relateret til mentale tilstande. Personer, der kan mentalisere, har udviklet en forståelse af psykologisk kausalitet; at mentale tilstande og subjektive oplevelser har betydning for menneskers konkrete adfærd og reaktioner. Man kan også tale om en intentionel forståelse af baggrunden for menneskers adfærd, der implicerer, at man kan forstå, hvordan menneskers handlinger kan være drevet af komplekse mentale tilstande, man ikke umiddelbart kan iagttage, og som de pågældende personer heller ikke selv umiddelbart kan redegøre for (mennesker kan være styret af ubevidste psykologiske processer osv.). Mennesker med en moden mentaliseringsevne kan træde på afstand af sig selv (og andre) og sine egne (og andres) reaktioner og gøre sig realistiske tanker om, hvad der er den psykologiske og eventuelt historiske baggrund for disse reaktioner. Sådanne selvrefleksioner kan i sig selv medvirke til at moderere personens faktiske reaktioner på andre, ligesom de over tid kan give anledning til, at personen ændrer sin fortolkning af virkeligheden.

Den modne mentaliseringsevne bygger på en bevidsthed om, at tanker og forestillinger er netop tanker og forestillinger om en uafhængigt eksisterende virkelighed, og at der ikke eksisterer en entydig sammenhæng imellem ens forestillinger og den virkelighed, der er omdrejningspunkt for disse forestillinger. Man kan reflektere over forholdet imellem egne forestillinger, følelser, ønsker og øvrige virkelighed og gøre sig meningsfulde tanker om egne og andres tanker. Man kan også tale om en form for metakognition, hvor man kan reflektere over, hvorfor man selv eller andre tænker/siger/gør netop dette el. hint, netop nu. Egne fantasier, behov og forestillinger om virkeligheden holdes (relativt) adskilt fra den 'faktiske' virkelighed, og det anerkendes, at andre kan have et andet perspektiv på virkeligheden end en selv. Samlet set sætter denne 'holdning' eller indstilling til egne (og andres) følelser, tanker og forestillinger en i stand til at gå i dialog med andre mennesker om, hvordan virkeligheden og konkrete begivenheder skal fortolkes,

uden at man føler sig så truet af, at andre har et andet perspektiv på – og nogle andre forudsætninger for at forstå – virkeligheden.

5. Personlig og kollektiv identitet

Mennesker med en stabil og velkonsolideret identitet føler sig ikke så let truet af andre, der lever på andre måder og har et væsentligt anderledes perspektiv på verden end dem selv. Har man en moden identitet, er man bedre i stand til at give klare, nuancerede og realistiske svar på spørgsmål som, hvem man er og ønsker at være, hvordan man adskiller sig fra – og hvad man har fælles med – andre, ligesom man har en stabil og personligt forankret fornemmelse af egne værdier, mål og behov (Jørgensen 2006:40ff). Desuden har man en indre tilknytning til – på reflekteret og nuanceret vis identificerer man sig med – sin sociale gruppes idealer, normer, værdier og livsform, hvilket bidrager til en oplevelse af meningsfuldhed og en fornemmelse for, hvordan verden og ens eget liv udvikler sig. Den modne identitet lægger grunden til en stabil fornemmelse af kohærens; at man er del af en større og meningsfuld sammenhæng med en iboende orden. En sådan kohærensfølelse har ofte rødder i overindividuelle, religiøse eller på anden vis transcendentale forestillinger om en meningsstiftende orden eller instans. Mennesker med en moden identitet har oftest et stabilt og realistisk selv-værd, og som udgangspunkt oplever de, at deres egne handlinger er rigtige, gode og socialt acceptable. Den personligt forankrede fornemmelse af selvets kohærens og selvets indlejring i en overindividuel kontekst understøtter desuden individets evne til at håndtere uvished og ambivalens. Den personlige identitet fungerer som en indre psykologisk ressource, man kan trække på i håndteringen af en kompleks ydre virkelighed. Som Bauman (1995:82) har formuleret det, er 'identitet' det navn, man giver menneskets forsøg på at undgå og håndtere uvished.

Groft sagt kan man skelne imellem en mere individuelt forankret personlig identitet og en overvejende socialt forankret kollektiv identitet, man som enkeltindivid og sammen med andre kan føle sig som en del af og identificere sig med. Identitet bygger altid på differentieringer og sammenligninger imellem 'selvet' og 'andre', imellem 'os' og 'dem' ('vores' værdier over for 'deres' værdier, 'vores' livsform over for 'deres' livsform osv.) (Huntington 2004:26). Man udpeger de områder, hvor man som enkeltindivid eller som gruppe adskiller sig fra 'de andre'. Den personlige og kollektive (nationale, etniske, religiøse) identitet benyttes til at orientere sig i en tiltagende kompleks og for nogle mennesker uoverskuelig virkelighed. Hos mennesker med en moden og stabilt forankret identitet er disse differentieringer overvejende nuancerede og åbne for forandringer.

Specielt i ungdomsårene definerer mennesket sin personlige identitet med afsæt i sit tilhørsforhold til forskellige grupper og sociale fællesskaber. De

områder, hvor individet oplever, at det adskiller sig fra 'de andre', kan få særlig betydning, ligesom 'kampen' imellem forskellige identiteter ('os' og 'dem') kan opleves som en kamp på liv og død. Uanset alder kan mennesker med en skrøbeligt funderet identitet, der ikke føler, at de er aktører i deres eget liv, have behov for at læne sig op ad en af de kollektive identiteter med tilhørende stabile værdier og udlægninger af virkeligheden, som cirkulerer i samfundskulturen. Særligt hvis disse mennesker kommer under pres og af forskellige grunde oplever, at deres personlige og/eller kollektive identitet og de værdier, deres identitet er bygget op omkring, bliver truet, kan de gribe til kategoriske og unuancerede adskillelser af 'mig' eller 'os' fra 'de andre' i et forsøg på at stabilisere og forsvare deres personlige identitet og den kollektive identitet, denne er indlejret i. Drevet af angst for egen udslettelse opleves 'de andre' som fjender, og groft afgrænsede kategorier af mennesker udpeges som en trussel imod selvets og det identitetsskabende fællesskabs eksistens, der må udstødes af fællesskabet og bekæmpes. Denne kamp for at forsvare egen (skrøbelige) identitet drives frem af primitive psykologiske processer og kan – hvis den breder sig og eskaleres – blive en trussel imod den demokratiske dialog imellem grupper af mennesker i samfundet.

6. Individuel og samfundsmæssig regression

De primitive psykologiske processer og den u hensigtsmæssige mentale indstilling, som beskrives i det følgende, er karakteristisk for mennesker med forstyrrelser i personligheden (jf. Jørgensen 2006). I forbindelse med traumatiske oplevelser og langvarig belastning vil dele af den psykologiske funktion hos i øvrigt velfungerende mennesker imidlertid også – i kortere eller længere tid – kunne blive domineret af primitive processer, der på visse punkter svarer til, hvad man ser hos mennesker med personlighedsforstyrrelser. Beslægtede processer kan ligeledes iagttages i grupper og samfund, der er i krise eller under langvarigt pres som følge af indre omvæltninger eller påvirkninger fra omverden. Grupper eller hele samfund under akut eller mere vedvarende pres kan regrediere, i den forstand at etablerede normer for almindelig civiliseret mellemmenneskelig interaktion (hvordan 'man' kan tale om og til andre mennesker, hvordan 'man' kan behandle andre osv.) forvitrer, ligesom nuancerede perspektiver og synspunkter kan vige for mere kategoriske og unuancerede udlægninger af virkeligheden. Det vil da blive tiltagende vanskeligt at etablere en moden dialog imellem forskellige opfatte lser af virkeligheden. Desuden vil nogle af de forsvarsmekanismer, man bl.a. kan iagttage hos mennesker med personlighedsforstyrrelser, kunne blive aktiveret i grupper (Kernberg 2004:144ff) og hele samfund, som er i en regredieret tilstand.

Både på individ- og samfundsniveau kan psykologisk regression relateres til mobilisering af primitiv angst og tilsvarende primitive mekanismer til at

håndtere og beskytte sig imod denne angst. Evnen til at mentalisere og finde modne og langsigtede løsninger på aktuelle problemer reduceres. Egne og andres reaktioner opleves og fortolkes ikke længere med afsæt i moden mentalisering, men ud fra lade som om-modus ('pretend mode') eller niveauet for psykisk ækvivalens, hvilket i sig selv kan give anledning til nye problemer og konflikter med omverden. Hos enkeltindividet er regression forbundet med en 'tilbagevenden' til oplevelsesmodi, behov, angstformer, forsvarsmekanismer og måder at organisere oplevelsen af verden på, der er karakteristiske for den depressive og især den paranoid-skizoide position, som den er beskrevet hos Klein. Når grupper eller hele samfund regredierer, bliver dele af den psykologiske funktion hos flertallet eller en dominerende del af samfundet – i kortere eller længere tid – domineret af samme primitive angst, tankemønstre, forventninger til (frygt for) fremtiden og reaktionsmønstre (Volkan 2002:457).

Normalt fungerer moderne demokratiske samfund på måder, der vidner om en moden, ikke-regredieret psykologisk funktion hos dets ledere og det altdominerende flertal af befolkningen, imens regressiv funktion ofte er udbredt i totalitære samfund (Volkan 2002:458). I forskellige grader og over kortere eller længere tid kan samfundsmæssig regression imidlertid også forekomme i demokratiske samfund, eksempelvis i forbindelse med svære samfundsmæssige traumer (f.eks. 11. september 'bombningen' af WTC i New York), ydmygelse af samfundet og dets grundlæggende værdier, massive omvæltninger (f.eks. pres fra globaliseringen eller massive indvandring af mennesker fra anden kulturkreds) og paranoide ledes forvaltning af regeringsmagten (Volkan 2002:458). Samfundsmæssig regression medfører typisk, at det ganske langsomt bliver almindeligt accepteret at udføre handlinger og omtale andre mennesker på måder, der tidligere – og i civiliserede samfund – ville blive betragtet som overtrædelser af almindelige sociale normer, holdt nede af den almindelige socialisering til at fungere i sociale fællesskaber og udsat for sociale eller retslige sanktioner (Cohen et al. 2002:8). Grupper af mennesker begynder at opleve hinanden med afsæt i egne projektive og unuancerede forestillinger og behandler hinanden som åndløse objekter uden subjektivitet endsige individualitet. Dette ses eksempelvis, når muslimer og kristne oplever og behandler hinanden som subjektivitetsløse og forskelsløse objekter fra projektivt konstruerede kategorier af objekter ('muslimer', 'kristne').

Hvis et stort antal mennesker i en kultur eller et samfund oplever, at deres kollektive identitet er truet eller under pres – samtidig med, at det eventuelt generelt er blevet vanskeligere at udvikle en stabil og socialt anerkendt personlig identitet – kan den kollektive identitet pludselig blive tillagt langt større betydning. De enkelte individer søger tilflugt i den kollektive identitet, de søger sammen omkring den fælles kollektive identitet, som de samtidig bliver mere parate til at forsvare end tidlige. Jo større pres en sådan gruppe af mennesker føler, de er udsat for, des mere ekstreme handlinger fø-

ler gruppens medlemmer, det er berettiget at iværksætte for at forsvare deres fælles identitet imod oplevede trusler fra 'onde andre' (Volkan 2001:84).

Mennesker, der føler, at deres – skrøbeligt funderede – identitet er truet, vil ofte gribe til rigide afgrænsninger af deres identitet, baseret på grove og unuancerede opdelinger af verden i 'os' og 'dem'. Den personlige identitet afgrænses via afgrænsning *fra* andre. Tilsvarende afgrænses den fælles kollektive identitet via simple afgrænsninger *fra* andre kollektive identiteter, hvor det afgørende kriterium kan være nationalitet, etnicitet, religion osv. Sådanne forsøg på at organisere verden og stabilisere sin identitet – drevet af angst for egen udslettelse – kan implicere, at man konstruerer og krampagtigt holder fast i fjendebilleder (af 'islamister', 'amerikanere', 'kulturradikale' osv.), som man via projektion eller projektiv identifikation forsøger at påtvinge andre og vedvarende angriber. Strategier som disse til at forsvare og stabilisere den personlige og kollektive identitet kan relateres til psykologiske processer i den paranoid-skizoide position, herunder især den primitive forsvarsmekanisme splitting.

Splitting

Splitting er relateret til mangelfuldt integrerede forestillinger om selv og andre, der samtidig lægger grunden for en skrøbeligt funderet og ustabil identitet. I den forstand er den skrøbelige identitet og splitting tæt forbundne fænomener.

I et forsøg på at håndtere primitiv angst, utryghed og oplevede trusler imod selvet (eller ens kultur/livsform) opdeles mentale repræsentationer af selvet og andre i skarpt adskilte og modsætningsfyldte dele. For at skabe en form for forudsigelighed og 'orden' i verden og beskytte selvet imod onde forfølgende objekter spaltes selvet og omverden op i gode og onde dele, hvorefter selvet enten angriber eller forsøger at flygte fra de (udpegede) onde og truende objekter. Oplevelsen af selvet og andre bliver unuanceret, fragmenteret og præget af mangelfuld integration af selv- og objektforestillinger. Det er da ikke (længere) muligt at rumme forestillinger om selv og andre, som ikke er umiddelbart forenelige, ligesom man ikke kan håndtere at have modstridende følelser (frygt, had, sympati og medfølelse med osv.) for samme objekt. Ambivalens giver anledning til tvivl, tøven og en fornemmelse af, at verden er præget af overvældende kaos og kompleksitet, som man er ude af stand til at rumme og håndtere i en situation, hvor man oplever, at ens eksistens er truet, og jeg'et vedvarende risikerer at blive overvældet af primitiv angst.

Splitting 'befrier' jeg'et for affektiv ambivalens og begrænser verdens kompleksitet. Via projektion placeres alle positive følelser og gode (del)objekt-repræsentationer hos udpegede objekter eller kategorier af objekter, som man idealiserer og forsøger at etablere alliancer med. Samtidig placeres alle negative følelser og onde (del)objekt-repræsentationer hos en eller

flere syndebugke (Valliant 1993:240), der efterfølgende kan dæmoniseres og angribes. Objektrelationers følelsesmæssige historie 'angribes', og den aktuelle oplevelse af verden projiceres både ud i fortiden og ind i fremtiden (Ogden 1986:65). Historien 'skrives om' således, at 'de onde' altid har været og altid vil være 'onde', imens 'de gode' tilsvarende altid har været og vil være 'gode'. Splitting reducerer eller fjerner de overraskelser og den – normalt moderate og forbigående, men i den paranoid-skizoide position overvældende – angst og utryghed, der kan være forbundet med at åbne sig for andres oplevelse af og reaktioner på selvet og med udvekslinger imellem ens eget og andres perspektiv på virkeligheden (Perry 1989:34). Desuden kan de kategoriske opdelinger af verden i firkantede kategorier, der er knyttet til splitting, bidrage til at beskytte selvet og hele samfund imod den følelsesmæssigt krævende erkendelse, at verden er tvetydig, forvirrende og kaotisk.

Egenskaber ved og følelser for 'den anden', der ikke er umiddelbart forenelige med de kategoriske forestillinger, man har konstrueret om 'den anden', fornægtes eller evakueres, ligesom man ikke er i stand til at høre eller se, hvad den anden rent faktisk siger og gør. Man fastlåses i en egocentriske og rigid opfattelse af 'den anden', sig selv og verden generelt og bliver uimodtagelig for oplevelser, der strider imod ens etablerede billede af virkeligheden og tegn på, at ens udlægning af virkeligheden måske ikke er helt dækkende. Når man oplever, at selvet er truet (eller et samfund er i krig), har man ikke 'råd til' den 'luksus' at have en åben, nysgerrig og undersøgende tilgang til verden. For at beskytte sig imod angst holdes krampagtigt fast i en firkantet, men overskuelig udlægning af virkeligheden, og frem for at reflektere over egne oplevelser og reaktioner og verdens kompleksitet gribes til – ofte kortsigtet og utilstrækkeligt gennemtænkt – handlen. Uoverlagte handlinger iværksættes som en form for udagering, der tjener til at forsvare selvet eller gruppen imod angst. Udagering kan opfattes som ureflekterede forsøg på – under lystprincippet's herredømme – så hurtigt som muligt at reducere indre spændinger og angst uden tanke for de langsigtede konsekvenser af de anvendte strategier (relateret til realitetsprincippet)

Splitting åbner for en – ofte skræmmende og potentielt destruktiv – beslutsomhed og handlekraft. Udradering af virkelighedens nuancer og den voldsomme reduktion af verdens kompleksitet medfører, at det bliver langt lettere at hade de (entydigt) onde objekter og elske de (entydigt) gode objekter. Verden opleves og fortolkes med udgangspunkt i psykisk ækvivalensmodus, hvor man ikke formår at træde på afstand af sine egne fantasier og forestillinger og reflektere over, hvorvidt de stemmer overens med den faktiske virkelighed. Der er intet rum for refleksion over forholdet imellem ens forestillinger og tanker om virkeligheden og virkeligheden som sådan. Omgangen med verden bliver en form for monolog, der – som Freud (1927:182) har gjort opmærksom på – ikke er helt ufarlig. »Man giver for let efter for fristelsen til at skubbe tanker til side, der vil afbryde den [mo-

nologen], og får til gengæld en følelse af usikkerhed, som man til sidst vil overdøve ved alt for stor beslutsomhed/kategoriske formuleringer« (ibid.)¹.

Hos enkeltindividet er splitting udtryk for, at jeg'et er svækket eller utilstrækkeligt udviklet. Samtidig bidrager splitting i sig selv til, at jeg'et svækkes yderligere, ligesom splitting kan medvirke til, at en igangværende patologisk proces eskalerer (Grotstein 1981:58). Den dikotome opdeling af verden i 'gode' ('os') og 'onde' ('dem') tilslører verdens kompleksitet og blokerer evnen til at tænke nuancerede tanker og forstå konflikter, sig selv og andre mennesker. Når man ikke kan se 'den anden', som denne rent faktisk er, og ikke kan høre, hvad den anden faktisk forsøger at sige, men straks griber til firkantede kategoriseringer og fortolkninger af 'den andens' ytringer og intentioner, er det ikke muligt at etablere en egentlig dialog med 'den anden', og opståede konflikter kan forværres. Sort-hvid-tænkning og ringe mentaliseringsevne betyder, at man ikke er i stand til at forstå baggrunden for andres oplevelser og adfærd og mulighederne for at forhindre, at uoverensstemmelser med omverden eskalerer til voldelige konflikter eller blokeres i fastlåste positioner, forringes (Bernstein 2005:12). Så længe eksempelvis terrørsympatisører, islamister og kristne fundamentalister blot placeres i firkantede kategorier ('de onde') og udsættes for primitive angreb uden blik for de konkrete mennesker, som gemmer sig bag de nuancerede kategorier, vil vi være ude af stand til at forstå, hvorfor nogle mennesker bliver islamister, kristne fundamentalister og terrørsympatisører. Desuden forringes vore muligheder for at bekæmpe disse enkeltindividets handlinger og yderligere rekruttering til fundamentalistiske grupper.

Forsvarsmekanismer kan betragtes som forsøg på at håndtere psykologisk belastning (Vaillant 1999:196). Hvor mere modne forsvarsmekanismer, som eksempelvis fortrængning (af angst og andre pinefulde oplevelser mv.), ofte kan give anledning til indre konflikter og primært medfører lidelse hos det enkelte individ selv, er det karakteristisk for en primitiv forsvarsmekanisme som splitting, at den i langt højere grad kan medføre konflikter med omverden og lidelse hos andre. Desuden er der en tendens til, at umodne forsvarsmekanismer 'smitter' omgivelserne i den forstand, at en tilbøjelighed til bl.a. splitting kan brede sig som en form 'social epidemi' (Vaillant 1992:66), hvilket implicerer, at primitive psykologiske processer i en gruppe kan være selvforstærkende.

7. Regressive processer i grupper og samfund

På det samfundsmæssige plan kan splitting og den hertilknyttede udskillelse af absolutte kategorier med henblik på at strukturere eller 'ordne' verden undergrave mulighederne for dialog og demokratisk debat, dels

---

1 Min reviderede oversættelse.

fordi individer og grupper, som er domineret af splittingprocesser, hverken kan eller vil forsøge at forstå 'de andre' eller modpartens synspunkter og situation, dels fordi sådanne individer og grupper er overbevist om – eller forblændet af – egne forestillingers ufejlbarlighed. Som et led i kampen imod tvetydighed og tvivl polariseres den demokratiske debat, og parterne i eventuelle konflikter »det være sig individer eller subgrupper, tenderer til at indtage ekstreme positioner« (Karterud 1999:56), samtidig med at de overser, hvordan de er 'ens' og enige på en lang række områder. Grupper eller subgruppers medlemmer fokuserer på og forstærker deres indbyrdes ligheder, og hvordan de adskiller sig fra 'de andre', som ikke er medlem af samme gruppe eller subgruppe.

En af gruppeanalysens fædre, Wilfred Bion (1961), har beskrevet en række primitive gruppeprocesser med rødder i splitting hos enkelte gruppe-medlemmer og i gruppen som helhed. Han skelner imellem tre kategorier af grundantagelsesgrupper ('basic assumptions groups'), hvor angst og utryghed – i modsætning til, hvad man ser i den modne arbejdsgruppe – giver anledning til primitive samspil imellem en gruppes medlemmer og imellem gruppen og dens leder(e): Afhængighedsgruppen (hvor gruppen søger tryk-ghed via stærk og alvidende/idealiseret leder), pardannelsesgruppen (hvor et udpeget par skal give ny styrke og frelse gruppen) og kamp-flugt-gruppen (hvor omdrejningspunktet er kamp imod/flugt fra en oplevet fare/fjende). Grupper som er præget af primitive grundantagelser, drives af irrationelle processer og vil have vanskeligt ved at finde frugtbare og langsigtede løsninger på fælles problemer, ligesom de enkelte gruppemedlemmers kreativitet hæmmes (Bion 1961:64). Sådanne regressive gruppeprocesser kan bl.a. udløses af indre eller ydre pres på gruppen (på samfundsniveau: f.eks. at samfundet trues af terror eller er involveret i krigshandlinger), at der træder nye medlemmer ind i gruppen (på samfundsniveau: f.eks. massiv indvandring), at gruppen konfronteres med nye opgaver (på samfundsniveau: f.eks. håndtering af udfordringer knyttet til globaliseringen og integration af mennesker fra andre kulturer), afsked eller tab, primitiv psykologisk funktion hos enkelte centrale gruppemedlemmer (ledere) og markante forandringer i rammerne for gruppens liv. Desuden vil grupper, som generelt er præget af mistillid, utryghed og strategisk og magtfuldkommen kommunikation, have større fare for at forfalde til primitive kollektive processer, hvis de kommer under pres (Karterud 1999:111).

Tilbøjeligheden til splitting er særlig udtalt i grupper, som er domineret af kamp-flugt-grundantagelser. Her forenes gruppen (eller en del af gruppen) omkring en paranoid leder og forestillinger om 'os', der står i modsætning til 'dem'; de, som er uden for gruppen eller subgruppen og er mistænkelige eller 'onde' og skal holdes på afstand, udstødes eller bekæmpes (Kernberg 2004:145). Man kan se disse gruppeprocesser som udtryk for et grandios gruppeselvs reaktion på oplevede skuffelser, krænkelser og angst (Karterud 1999:109). Kamp-flugt-gruppen vil ofte vælge en hypersensitiv, mistænk-

som, aggressiv og dominerende leder, der er ekstraordinært sensibel for tegn på fare og reagerer ved at mobilisere gruppen til kamp eller flugt. Den paranoide leder af kamp-flugt-gruppen udøver sin ledelse ved hjælp af angst, frygt og undertrykkelse af kritik og er kun tryk, når personer omkring ham underkaster sig hans dagsorden (Kernberg 2004:156). Grupper og samfund, som er domineret af kamp-flugt-grundantagelser, vil være præget af en paranoid og fjendtlig atmosfære, og de fremherskende affekter er aggression, angst og panik (Karterud 1999:102). Samspejlet imellem gruppens medlemmer og imellem eventuelle subgrupper kan – ud over splitting – være farvet af primitive forsvarsmekanismer som projektion, projektiv identifikation og rationaliseret aggression. Endelig vil gruppemedlemmernes fælles projektioner forstærke den herskende forestilling om, at udpegede 'andre' truer deres kollektive identitet og livsform. Man kan se disse gruppeprocesser som udtryk for, at gruppen forsøger at konkretisere udspringet for den oplevede angst ved at udpege 'de onde', 'de forfølgende krænker', som efterfølgende kan blive objekt for gruppens vrede. 'Det onde' lokaliseres uden for gruppen eller i en afgrænset subgruppe, hvorefter man vil opleve, at 'det onde' og truende kommer 'udefra'. En gruppe, der bliver fanget i en sådan dikotomiseret udlægning af virkeligheden, hvor 'vi' er 'de gode', som ikke begår fejl, og 'de andre' er 'onde', vil imidlertid blive konfronteret med det paradoks, at de vedvarende vil være bange for angreb fra 'de onde andre' og føle sig nødsaget til at bruge store mentale (og økonomiske) ressourcer på at forebygge de frygtede angreb – og undslippe den skræmmende erkendelse af egen sårbarhed.

Hovedparten af psykologien er individualistisk i den forstand, at de fleste psykologiske teorier primært fokuserer på, hvordan man skal forstå enkeltstående individers psykologiske funktion, imens gruppeprocesser typisk – implicit eller eksplicit – opfattes som summen af enkeltindividers psykologi, ligesom social adfærd og gruppers ageren alene henføres til enkeltindividers adfærd og intentioner. Men som Bion (1961 [1993]:117) har gjort opmærksom på, må »forklaringen på visse fænomener [...] søges i gruppens matrix² og ikke i de individer, der tilsammen udgør gruppen«. Bion repræsenterer således et noget anderledes perspektiv på forholdet imellem individ og gruppe. Ifølge Bion er det muligt at indkredse gruppeprocesser, der ikke

---

2 Matrixbegrebet er et centralt element i den gruppeanalytiske teori. Foulkes (1964:33) definerer matrix som en »struktur af kommunikation og relationer i en given gruppe. Det er en form for fælles grund, der i sidste ende bestemmer mening og betydning af alle hændelser i gruppen, og som al kommunikation, verbal og nonverbal, hviler på«. Begrebet bygger på en forestilling om, at mennesket er et grundlæggende socialt væsen, derummer en dybt forankret tilbøjelighed til at følge 'flokken'. Matrixbegrebet er kontroversielt, og man kan anføre, at det endnu ikke er tilfredsstillende defineret; bl.a. implicerer begrebet en form for gruppeselv, og at grupper i en vis forstand skulle kunne have oplevelser og intentioner, hvilket

entydigt kan henføres til enkeltstående individer, og som i visse tilfælde har afgørende indflydelse på de enkelte gruppemedlemmers oplevelse af – og ageren i – gruppen/samfundet. Alle mennesker er del af forskellige grupper og af 'storgruppen': Samfundet eller samtidskulturen. På et givent tidspunkt kan gruppens eller samfundets matrix være domineret af bestemte udlægninger af virkeligheden, strategier til håndtering af angst og særlige reaktionsmønstre, som finder konkrete udtryk hos de enkelte gruppemedlemmer (Foulkes & Anthony 1957:26). Samtidig skal man være opmærksom på, at der kan være stor forskel på, i hvor høj grad enkelte individer er modtagelige for fremherskende gruppeprocesser og for bestemte grundantagelser. Dette omtales også det enkelte individs 'valens' (jf. Karterud 1999:103).

Gruppefænomener kan opstå og udspilles, uden at gruppen konkret, fysisk samles (ibid.), og efterhånden som massemedierne er blevet en vigtig del af – og referenceramme for – mange menneskers liv, kan de i sig selv bidrage til udviklingen af en fælles mentalitet og til aktiveringen af massepsykologiske fænomener og storgruppefænomener – herunder aktivering af primitive forsvarsmekanismer som splitting hos et betydeligt antal mennesker – i afgrænsede samfund, som eksempelvis det danske (jf. Kernberg 2004:150). Jo mere en gruppe eller et samfund fungerer ud fra primitive grundantagelser, desto mindre vil der blive gjort rationel brug af verbal kommunikation. I stedet for at udvikle og benytte sproget som et uundværligt redskab for rationel tænkning, refleksion og dialog kan sproget blive benyttet som »handlemodus« (Bion 1961 [1993]:162). Sproget og den verbale kommunikation anvendes da ikke i første række til rationel og eksplicit kommunikation af og om substantielt indhold, men som et instrument til mere eller mindre ubevidst udagering af primitive psykologiske og interpersonelle processer – bestræbelser på at håndtere primitiv angst, kontrollere andre, stabilisere et skrøbeligt selv, beskytte sig imod nagende tvivl, nedgøre andre osv.

Den nazistiske retsfilosof Carl Schmidt (1932), der har fået en kraftig renæssance i de senere år (Kaspersen 2002:25), definerer det politiske med afsæt i en sondring imellem ven og fjende (Schmidt 1932:60). Han mener, at samfund må være i en evig kamp imod 'fjenden' for at opretholde den herskende sociale orden. Denne kamp skal ledes af en stærk leder, der formår at udpege 'fjenden'. Ifølge Schmidt (ibid.:62) er den politiske fjende ikke nødvendigvis moralsk ond eller æstetisk hæslig – og det kan

---

giver anledning til en række ontologiske problemstillinger, der er beslægtet med de problemer, som knytter sig til den Foucault-inspirerede forestilling om, at sociale diskurser uden udpegeligt centrum eller 'subjekt' skulle kunne determinere menneskers oplevelser og adfærd. Man må samtidig være opmærksom på, at de problemer, man umiddelbart kan have med at forstå og anvende matrixbegrebet, kan hænge sammen med, at vi altid allerede er indlejret i en individfokuseret opfattelse af den menneskelige psykologi, der afviger ganske meget fra den gruppeanalytiske forståelse.

»endda forekomme økonomisk fordelagtigt at gøre forretninger med ham« (ibid.:61) – men »i den psykologiske virkelighed behandles fjenden nemt som ond eller hæslig, fordi enhver sondring – først og fremmest naturligvis den politiske, som er den stærkeste og mest intensive sondring og gruppering – inddrager alle anvendelige sondringer som støtte« (ibid.:62).

Den løbende demokratiske 'kamp' imellem forskellige politiske ideologier og opfattelser af det gode samfund må nødvendigvis tage sit afsæt i en skelnen imellem 'os' og 'dem', der kan være forbundet med moderat splitting. Når denne skelnen bliver mere radikal og evnen til moden dialog imellem repræsentanter for de forskellige synspunkter blokeres, og parterne begynder gensidigt at dæmonisere hinanden, afløses den nødvendige og naturlige evne til at differentiere imellem forskellige positioner imidlertid af processer drevet af ubevidst og destruktiv splitting i samfundet eller imellem samfund. Den nødvendige differentiering imellem synspunkter afløses af primitiv splitting, som hæmmer eller blokerer den løbende modne dialog, der er nødvendig for, at demokratiet kan leve og udvikles. Schmidts politiske filosofi repræsenterer en rationalisering af en samfundsopfattelse og en strategi til at styre samfundet, som bygger på en evig kamp imod udpegede 'fjender' og dermed potentielt destruktive psykologiske processer centreret omkring splitting.

8. Sammenstød imellem mentaliteter – ikke kulturer

Fremtrædende samfundsanalytikere (Huntington 1996; Barber 1995) har argumenteret for, at de seneste årtiers centrale begivenheder på den verdenspolitiske scene skal ses i sammenhæng med et igangværende sammenstød imellem forskellige kulturer eller civilisationer – en endnu uafsluttet kamp imellem på den ene side den moderne vestlige (overvejende kristne), demokratiske civilisation og på den anden side en antimoderne og totalitær (overvejende muslimsk) kultur. Selvom man naturligvis kan anføre en række eksempler på, at kristne og muslimer endnu ikke har formået at etablere et tilstrækkeligt solidt fundament for fredelig sameksistens, kan man spørge om ikke det centrale 'sammenstød' snarere er et sammenstød imellem væsensforskellige mentaliteter (Bernstein 2005). Et sammenstød imellem forskellige indstillinger til sig selv, egne tanker og forestillinger og til, hvordan mellem menneskelige konflikter, der går på tværs af de klassiske religioner og kulturer, bedst kan løses.

Alene dette at forsøge at kortlægge en brudflade imellem to væsensforskellige mentaliteter kan i sig selv udlægges som et udtryk for en mentalitet præget af splitting. Man må imidlertid fastholde, at selve dette at foretage differentieringer med henblik på refleksion og analytisk forståelse af virkeligheden ikke i sig selv er udtryk for primitiv splitting eller unuanceret opdeling af virkeligheden. Det afgørende er, hvordan man forholder sig til

sine analytiske kategorier, og hvorvidt man er bevidst om, at virkeligheden og konkrete personer ikke nødvendigvis lader sig entydigt placere i en af de opstillede kategorier. Med dette in mente kan beskrives to mentaliteter: En fundamentalistisk eller urefleksiv og en demokratisk, refleksiv mentalitet (se tabel 1).

Personer med en overvejende fundamentalistisk mentalitet har hang til at fungere i den paranoid-skizoide position og på niveauet for psykisk ækivalens, samtidig med at de, hvis de kommer under pres, vil være tilbøjelige til at søge 'orden' og tryghed i en skarpt afgrænset kollektiv identitet. Netop fordi de oplever verden med afsæt i niveauet for psykisk ækivalens, er de mere sårbare for pres og tilbøjelige til at opleve, at deres eksistens er truet. Deres forståelse af verden er præget af splitting, tænkning i sort-hvide kategorier og en tilsyneladende stålsat overbevisning om, at deres forestillinger om verden er objektive afspejlinger af virkeligheden og hinsides diskussion. Fokus på nuancer og detaljer opfattes – på linje med tvivl, uvished og tøven – som udtryk for svaghed, ubeslutsomhed og verdensfjern intellektualisering, der må uddrives af bevidstheden og eventuelt bekæmpes via et manisk forsvar af ugennem tænkt handlen. Angst, uvished og utryghed giver anledning til, at disse mennesker konstruerer – eller bekender sig til ligesindedes – autoritative (ofte autoritære) udlægninger af virkeligheden og bliver ekstraordinært optaget af udpegelige forskelle imellem 'dem' og 'os'; (paranoid) angst hæmmer deres evne til at møde verden med åbenhed og nysgerrighed. De er overbevist om egen moralske overlegenhed (at de kæmper for 'det gode', er allieret med Gud, 'folket', 'almindelig sund fornuft' osv.) og føler sig berettiget til at angribe 'dem' eller det, de oplever som truende og angstprovokerende. Kategoriske og projektive udlægninger af andres udtalelser og handlinger gør det vanskeligt for dem at høre og forstå, hvad 'de andre' faktisk siger – 'de andres' synspunkter udsættes for voldsomme fordrejninger og forsimplinger – og hvad der kunne være intentionerne bag 'de andres' adfærd, hvilket begrænser deres evne til at indgå i en egentlig demokratisk dialog ganske betydeligt. »Enten er du med os eller også er du imod os«, som George Bush udtalte op til den anden Golfkrig.

Mennesker med en demokratisk mentalitet har i højere grad overvundet den paranoid-skizoide position, ligesom de har udviklet en evne til at mentalisere, der ikke uden videre bryder sammen, selvom de kommer under pres. Deres personlige identitet er præget af en afbalanceret identifikation med egen sociale gruppes kollektive identitet, og deres oplevelse af virkeligheden er gennemgående nuanceret. Oplevelsen af verden er ikke i nær samme grad præget af splitting og de kan rumme oplevelser af tvetydighed, uvished og tvivl. Som udgangspunkt giver angstprovokerende oplevelser primært anledning til (selv)refleksion og nysgerrig undersøgelse af, hvad der kan være baggrund for egen udlægning af – og egne reaktioner på – verden: Hvorfor bliver jeg angst og utryg, og hvordan kan det hænge sammen med indre/ubevidste psykologiske processer? Her adskiller de sig fra personer

med en overvejende fundamentalistisk mentalitet, der er mere tilbøjelige til at gribe til uoverlagt handlen (udagering) drevet af angst og utryghed. Personer med en demokratisk mentalitet erkender, at de ikke altid umiddelbart ved, hvordan virkeligheden og konkrete hændelser skal fortolkes. De kan være i tvivl om, hvordan man skal fortolke og bedst håndterer komplekse situationer, hvilket giver anledning til eftertænkksomhed og selvransagelse, snarere end impulsive reaktioner drevet af angst og manglende evne til at rumme tvivl. Mennesker med en demokratisk mentalitet formår i højere grad at se mennesket (subjektet) bag de firkantede kategorier, man ofte anvender til at klassificere individer og grupper af individer, ligesom de kan gøre sig realistiske tanker om, hvilke mentale tilstande der kan ligge til grund for menneskers synspunkter og adfærd. Desuden er de bedre i stand til at erkende, at deres forestillinger og fantasier om verden er netop forestillinger og fantasier, der ikke nødvendigvis er helt dækkende endsige objektive afspejlinger af en uafhængigt eksisterende virkelighed. Det betyder samtidig, at de har et mindre rigtigt – eller et mere reflekteret – forhold til egne forestillinger og overbevisninger, hvilket implicerer, at de i højere grad formår at revidere og nuancere deres forestillinger om verden i lyset af nye erfaringer, ligesom de i højere grad kan træde på afstand af – og forholde sig reflekteret til – deres eget perspektiv på virkeligheden. Samlet set betyder dette, at mennesker med en demokratisk mentalitet har bedre forudsætninger for at gå i dialog med andre og bidrage til demokratisk funderede kompromisser. Hovedelementerne i de to analytiske kategorier er skitseret i tabel 1.

Christopher Bollas (1992) har beskrevet, hvad han kalder den fascistiske bevidsthedstilstand, der har en række fællestræk med den fundamentalistiske mentalitet. Den klassiske fascisme, som den blev praktiseret i bl.a. Italien, Tyskland, Rusland og Grækenland i første halvdel af den 20. århundrede, er på lange strækninger grundlæggende uforenelig med den liberal-demokratiske styreform. Fascismebegrebet har således en række betydninger og historiske konnotationer, som gør det til en lidt uheldigt valgt betegnelse for de processer, Bollas analyserer, især hvis man ønsker at inddrage elementer fra hans analyse i forståelsen af processer i demokratiske samfund. Bollas (1992:185) mener imidlertid, at »det er muligt både at være liberal og tro på en parlamentarisk verden og samtidig udvikle en fascistisk bevidsthedsramme«. »Den patologi, man finder i den fascistiske bevægelse, er inden i os alle« (ibid.) og kan bryde frem i forbindelse med massivt pres, herunder oplevelser af, at selvets eksistens og livsform er truet. Hvis den fascistiske bevidsthedstilstand får fodfæste og breder sig i samfundet, vil den kunne svække den demokratiske bevidsthed. Kernen i den fascistiske mentalitet, som den beskrives af Bollas (1992:188f), er, at man – som følge af angst – ikke kan tillade sig selv (eller andre) at nære tvivl og derfor søger tilflugt i en ideologi eller et unuanceret system til fortolkning af verden, der kan give en oplevelse af 'vished' og orden. Tvivl, selvransagelse og usikkerhed

Fundamentalistisk (urefleksiv) mentalitet	Demokratisk (refleksiv) mentalitet
Domineret af paranoid-skizoide position, psykisk ækvivalens modus og bekendelse til unuancerede kollektive identiteter	Præget af veludviklet mentaliserings-evne, moden identitet og at paranoid-skizoide position er overvundet
Oplevelse af, at verden er domineret af splitting	Oplevelse af, at verden er gennemgående integreret og nuanceret (begrænset anvendelse af primitive forsvarsmekanismer)
Trang til 'vished' og rigid fastholdelse af bestemt perspektiv på verden	Nysgerrig tilgang til verden og jonglering med flere ligeværdige perspektiver på virkeligheden
Fokuserer på forskelle imellem overordnede kategorier af mennesker ('os' & 'dem')	Ser både forskelle og ligheder imellem individuelle mennesker
Tvivl, uvished og tøven ses som svaghed & bekæmpes	Kan rumme tvivl og uvished, der primært giver anledning til (selv)refleksion
Forestillinger om verden opfattes som objektive afspejlinger af virkeligheden	Forestillinger om verden opfattes som netop forestillinger og ses i sammenhæng med indre/ubevidste mentale tilstande
Tilbøjelighed til at udlægge andres synspunkter og handlinger med afsæt i egne projektioner hæmmer evne til dialog	Formår at lytte til, hvad andre siger og søger at forstå baggrunden for andres handlinger, hvilket styrker evne til dialog
Stor sårbarhed for angst (jf. ringe mentaliseringssevne – bliver let overvældet af angst og 'må handle'/udagere)	Mindre sårbar for angst (jf. veludviklet mentaliseringssevne – kan reflektere over mulige årsager til oplevet angst og utryghed)
Overbevist om egen moralske overlegenhed og om at være allieret med Gud, 'folket' osv.	Evne til at relativere egen moralske position uden at forfalde til relativisme og undergrave grundlaget for egen position

Tabel 1: Hovedelementerne i de to analytiske kategorier: Den fundamentalistiske (urefleksive) og den demokratiske (refleksive) mentalitet

opfattes som tegn på svaghed og må bekæmpes for at bevare en skrøbelig følelse af vished og tryghed. Fordi man ikke kan rumme flere forskellige perspektiver på virkeligheden og modsatrettede følelser for samme objekt, må enhver indre og ydre opposition til den herskende og tryghedsskabende oplevelse af verden udsættes for massive angreb. »Tvivl og modsatte synspunkter fordrives, og bevidstheden ophører med at være kompleks« (Bollas 1992:188). Angst for kaos og handlingslammelse holdes på afstand via overdreven beslutsomhed og 'handlekraft'. Grupper og samfund, der er domineret af den fascistiske mentalitet, kan ikke rumme og integrere forskellighed og vil derfor enten stræbe efter at ophæve forskellighed (alle skal være som 'os', flertallet) eller forsøge at 'udrense' (evakuere) 'de andre', 'urene' og 'anderledes' (Cohen et al. 2002:70f). Samfundet organiseres om-

kring forskelle imellem 'os' og 'dem', hvor 'vi' kan opleve os som ofre for 'de andres' krænkelser og derfor er berettiget til at angribe og udstøde dem (ibid.).

Har man af forskellige grunde (centreret omkring angst) vanskeligt ved at rumme opposition og andre perspektiver på virkeligheden end sit eget, kan man ikke 'høre' og indgå i en dialog omkring substansen i sin modparts synspunkter, men griber i stedet til primitive angreb og nedgørelse af 'den anden', hvilket blokerer for moden demokratisk debat. Dette kan bl.a. ske ved latterliggørelse af modstanderens synspunkter, forskydning af fokus fra indholdet af modpartens pointer til dennes person og påståede underlødige motiver bag 'den andens' fremførte synspunkter og ved at forsøge på at miskreditere hans eller hendes person (jf. Bollas 1992:195). Naturligvis vil man i en vis udstrækning kunne finde en række af disse strategier hos i øvrigt demokratiske aktører, og man kan bl.a. spørge, om ikke den efterhånden udbredte brug af spindoktorer og (skjult) strategisk kommunikation (jf. Habermas 1984:445f), hvor man foregiver at være nøgtern, og at man søger at nå til en fælles forståelse, men i virkeligheden arbejder ihærdigt på at gennemtvinge sin egen dagsorden og en bestemt udlægning af virkeligheden, reducerer mulighederne for demokratisk dialog. Det afgørende i denne sammenhæng er, at grænsen imellem den demokratiske og fascistiske eller fundamentalistiske mentalitet er flydende, og at det kan være vanskeligt at afgøre, hvor en aktør i den offentlige debat befinder sig på spektret fra den fundamentalistiske til den demokratiske mentalitet, og hvorvidt debatklimaet i offentligheden på et givent tidspunkt er domineret af en fundamentalistisk eller demokratisk mentalitet.

9. Vejen frem – den tilstrækkeligt gode leders opgaver

Man kan naturligvis anlægge mange forskellige vinkler på, hvad der kendetegner den gode leder af demokratiske samfund. I lyset af overstående skal kort skitseres en række centrale opgaver for – og karakteristika ved – den tilstrækkeligt gode leder, og hvordan lederskikkelser med fundamentalistisk mentalitet og hang til splitting som forsvar imod angst kan belaste demokratiet. Med afsæt i gruppeanalysen kan man sige, at demokratisk organiserede grupper og samfund vælger og skaber deres ledere snarere end omvendt. Men når en leder først er valgt, kan vedkommendes ageren få afgørende indflydelse på processer i samfundet (Cohen et al. 2002:1f). Blandt andet kan en leders håndtering af opståede konflikter og kriser være afgørende for, hvorvidt de bliver afsæt for udvikling af samfundet eller giver anledning til aktivering af primitive psykologiske processer, som får konflikterne til at eskalere. Desuden kan kyniske magthavere mere eller mindre bevidst fremelske, fastholde og udnytte splitting og andre primitive processer som en del af deres magtpolitiske strategi.

Den gode leder opererer med afsæt i en solidt funderet demokratisk mentalitet, der ikke krakelerer, når han eller hun kommer under pres. Han/hun er reflektiv, kan lytte til andre og er i stand til at rumme tvetydighed og tvivl om, hvordan kritiske situationer skal fortolkes og håndteres. Han/hun griber ikke til forhastede, uoverlagte og impulsive handlinger for at undslippe utryghed og angst hos sig selv og/eller i befolkningen. Modsat den rigide teknokrat, der – med afsæt i sit embedes magt – forsøger at bekæmpe utryghed og tvivl ved at præsentere kategoriske og autoritære udlægninger af virkeligheden, samtidig med at enhver tvivl og kritisk refleksion afvises eller søges undertrykt.

Ledere i det senmoderne samfund må besidde en sund dømmekraft og agere med afsæt i fleksible handlingsstrategier, ligesom han/hun skal være i stand til at fungere som katalysator for dialog med andre og for forhandlinger imellem stridende parter. Omvendt er personer med tilbøjelighed til rigid udlægning af virkeligheden og autoritær insisteren på egen udlægning af virkeligheden, utilstrækkeligt udviklet evne til at reflektere over egne fejl og mangler og trang til at løse konflikter via konfrontation eller med afsæt i rigide strategier, uegnet som ledere. Den gode leder erkender egne fejltrin og benytter disse som afsæt for selvrefleksion og grundlag for udvikling af nye problemløsningsstrategier. En leder med en fundamentalistisk mentalitet og tilbøjelighed til splitting kan være medvirkende årsag til, at konflikter i samfundet og konflikter med omverden eskaleres og kommer ud af kontrol. Lederen, der forfalder til firkantede, unuancerede og krænkende kategoriseringer af mennesker forstærker destruktive processer i samfundet og hos enkelte samfundsmedlemmer og konflikter med omkringliggende samfund. Hvis en leder bevidst eller ubevidst – eventuelt som led i en bestræbelse på at styrke sin egen magtposition – aktiverer irrationelle og stereotype forestillinger og giver næring til myter om grupper af mennesker (f.eks. at alle muslimer lever i henhold til middelalderlige normer) vil dette øge risikoen for primitiv splitting og konflikter i befolkningen.

Den gode leder formår både at håndtere interne relationer (relationer til og imellem landets borgere) og relationer til omverden (relationer til andre stater, overstatslige organer osv.) på måder, som håndhæver samfundets interesser og værdier uden at skabe unødige interne konflikter eller konflikter med omverden, ligesom han eller hun kan fungere som et modent identifikationsobjekt og en moden repræsentant for 'sit folk'. Dette er i særlig grad vigtigt i situationer, hvor lederen har behov for at samle sit folk omkring en fælles opgave, eller en betydelig del af befolkningen oplever, at samfundets 'overlevelse' og autonomi er truet (Cohen et al. 2002:97). I situationer præget af interne konflikter eller konflikter med omverden er det den gode leders opgave at forsøge at forstå de psykologiske processer, som kan være en del af baggrunden for disse konflikter, og fungere som katalysator for kritisk og kreativ (selv)refleksion over baggrunden for egne og andres irrationelle og uoverlagte reaktioner. Samtidig skal han/hun understøtte realitetstestnin-

gen af de nuancerede forestillinger om 'os' og 'dem', der har bidraget til, at opståede konflikter er eskaleret; lederen skal være garant for realitetsprincippet og fungere som modvægt til eventuelle tendenser til uovervejet udagering, der kan opstå som led i primitive forsøg på at håndtere angst og utryghed under lystprincippets herredømme. Lederen skal fremstå som en stabil repræsentant for det nuancerede synspunkt, der forsøger at opbløde og bygge bro imellem fastlåste positioner, ligesom hans/hendes udlægning af virkeligheden skal fungere som modvægt til tendenser til splitting og nuancerede opfattelser af virkeligheden. Dette kan bl.a. ske ved, at han/hun træder frem i offentligheden som enkeltstående individ, bliver synlig som subjekt og tegner et nuanceret billede af forskellige perspektiver på virkeligheden, samtidig med at han/hun forsøger at sætte ord på sine oplevelser og overvejelser omkring, hvordan påtrængende problemer kan forstås og bedst kan løses. Unuancerede opfattelser af mennesker bekæmpes bedst ved, at enkelte individer står frem som individer og viser, at de er andet og mere end repræsentanter for firkantede kategorier. Metoden har maksimal effekt, hvis en leder står frem og med hele sin autoritet i ryggen tegner og repræsenterer et nuanceret billede af virkeligheden.

Den gode leder bidrager ikke til hadefulde udfald imod nuancerede kategorier af mennesker ('de andre'), men retter opmærksomheden imod den angst og utryghed, der højst sandsynligt er hadets drivkraft og baggrund for de nuancerede opdelinger af virkeligheden og forestillinger om 'de andre'. Frem for at bidrage til udstødelse og marginalisering af grupper i samfundet skal lederen fokusere på kvalitetene ved mangfoldighed, og hvordan de grupper af mennesker i samfundet, der er blevet udpeget som 'de andre', kan bidrage til fællesskabet. Dette forhindrer på ingen måde, at man som leder markerer, at enkeltstående – konkret udpegede – individers adfærd er uacceptabel og uforenelig med samfundets værdier og med en demokratisk mentalitet. Sådanne udmeldinger bliver først problematiske, hvis der er tale om nuancerede udfald imod uklart afgrænsede og fordrejede kategorier af mennesker. Den gode leder må altid være opmærksom på, hvordan hans/hendes udmeldinger og adfærd opleves af andre og må agere ud fra en bevidsthed om, at det er nødvendigt at lægge visse bånd på sig selv for at kunne opretholde en relation til – og dialog med – andre.

»Jeg nøjes med at konstatere, at for mit vedkommende, der er fårene blevet skilt fra bukkene [...] Personligt har jeg set ud på marken, og jeg har set får, og jeg har set bukke. Og det ved jeg så for mig selv [...] nogle vil føle sig ramt, andre vil ikke føle sig ramt, og det er op til dem« (Statsminister Anders Fogh Rasmussen i Berlingske Tidende, 26. februar 2006)

REFERENCER

- ADORNO, T.W. (1969): *Erziehung zur Mündigkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- BARBER, J.R. (1995): *Jihad vs. McWorld. How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*. New York: Ballantine Books.
- BATEMAN, A. & FONAGY, P. (2004): *Psychotherapy for Borderline Personality Disorder. Mentalization-based Treatment*. Oxford: Oxford University Press.
- BAUMAN, Z. (1995): *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality*. London: Blackwell.
- BERNSTEIN, R.J. (2005): *The Abuse of Evil. The Corruption of Politics and Religion since 9/11*. London: Polity.
- BION, W.R. (1961): *Experiences in Groups*. London: Routledge. Dansk udgave (1993): *Erfaringer i grupper*. København: Hans Reitzels Forlag.
- BOLLAS, C. (1987): *The Shadow of the Object. Psychoanalysis of the Unthought Known*. New York: Columbia University Press.
- BOLLAS, C. (1992 [1994]): *Psykoanalyse og selvoplevelse. At opleve sig selv som et selv*. København: Gyldendal.
- COHEN, B.D., ETTIN, M.F. & FIDLER, J.W. (2002): *Group Psychotherapy and Political Reality. A Two-Way Mirror*. Madison: International Universities Press.
- DEWEY, J. (1916 [2005]): *Demokrati og uddannelse*. Aarhus: Klim.
- FONAGY, P., GERGERLY, G., JURIST, E.L. & TARGET, M. (2002): *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press.
- FOULKES, S.H. & Anthony, E.J. (1957): *Group Psychotherapy. The Psychoanalytic Approach*. London: Karnac Books.
- FOULKES, S.H. (1964 [1974]): *Gruppenanalytische Psychotherapie*. Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- FREUD, S. (1927 [1961]): En illusions fremtid. I: Freud, S. *Totem og tabu*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 169-209.
- FUKUYAMA, F. (1992): *The End of History and the Last Man*. New York: Avon Books.
- GROTSTEIN, J.S. (1981): *Splitting and Projective Identification*. New York: Aronson
- HABERMAS, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns, bd.1-2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HUNTINGTON, S.P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking and World Order*. London: The Free Press.
- HUNTINGTON, S.P. (2004): *Who are We? Americas Great Debate*. London: Free Press.
- JØRGENSEN, C.R. (2006): *Personlighedsforstyrrelser. Moderne relationel forståelse og behandling af borderlinelidelser*. København: Akademisk Forlag.
- JØRGENSEN, C.R. (in press): Disturbed sense of Identity in Borderline Personality Disorder. *Journal of Personality Disorders*.
- KARTERUD, S. (1999): *Gruppeanalyse og psykodynamisk gruppeterapi*. Oslo: Pax Forlag.
- KASPERSEN, L.B. (2002): Introduktion. I: Schmidt, C. *Det politiske begreb*. København: Hans Reitzels Forlag, s. 13-33.
- KERNBERG, O.F. (1984 [1988]): *Schwere Persönlichkeitsstörungen. Theorie, Diagnose, Behandlungsstrategien*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.
- KERNBERG, O.F. (2004): *Contemporary Controversies in Psychoanalytic Theory, Techniques and their Applications*. New Haven: Yale University Press.
- KLEIN, M. (1935): Et bidrag til de manio-depressive tilstandes psykogenese. I: Klein, M. (1973): *Psykoanalyse af børn*. København: Rhodos, s. 129-68.
- KLEIN, M. (1946): Notat om skizoide mekanismer. I: Klein, M. (1973): *Psykoanalyse af børn*. København: Rhodos, s. 169-201.

- LEWIN, K. & LIPPITT, R. (1938): An Experimental Approach to the Study of Autocracy and Democracy: A Preliminary Note. *Sociometry*, vol. 1, s. 292-300.
- LEWIN, K., LIPPITT, R. & WHITE, R.K. (1939): Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created 'Social Climates'. *The Journal of Social Psychology*, vol. 10, s. 271-99.
- LUGGIN, R. (2004): Storgruppen og processerne i den store gruppe. I: Heinskou, T. & Visholm, S. (red.): *Psykodynamisk organisationspsykologi. På arbejde under overfladen*. København: Reitzel, s. 69-83.
- NITSUN, M. (1996): *The Anti-Group. Destructive Forces in the Group and their Creative Potential*. London: Routledge.
- OGDEN, T.H. (1986): *The Matrix of the Mind. Object Relations and the Psychoanalytic Dialogue*. London: Karnac Books.
- PERRY, J.C. (1989): *Defence Mechanism Rating Scales. Instrument til vurdering af de psykiske forsvarsmekanismer; 5. udgave*. Aarhus: Psykoterapeutisk Forlag.
- SCHMIDT, C. (1932 [2002]): *Det politiske begreb*. København: Hans Reitzels Forlag.
- SCHÖPF, A. (2004): Der Ursprung des Destruktiven und die Frage seiner praktischen Bewältigung. *Psyche*, vol. 58, s. 516-32.
- VAILLANT, G.E. (1992): The Clinical Management of Immature Defences in the Treatment of Individuals with Personality Disorders. In: Vaillant, G. (ed.): *Ego Mechanisms of Defence. A Guide for Clinicians and Researchers*. Washington: American Psychiatric Publishing, s. 59-88.
- VAILLANT, G.E. (1993): *The Wisdom of the Ego*. Cambridge: Harvard University Press.
- VAILLANT, G.E. (1999): Defence Mechanisms. I: Nicholi, A.M. (ed.): *The Harvard Guide to Psychiatry, 3rd ed.* Cambridge: Harvard University Press, s. 196-202.
- VOLKAN, V. (2001): Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, vol.34, s. 79-97.
- VOLKAN, V. (2002): September 11 and Societal Regression. *Group Analysis*, vol. 35, s. 456-83.
- VOLKAN, V. (2004): *Blind Trust. Large Groups and Their Leaders in Times of Crisis and Terror*. Charlottesville: Pitchstone Publishing.